

مقاله مروری

چوب نوشته‌های سقف منازل آشتیان

اسدالله عبدلی آشتیانی^۱

(تاریخ دریافت: ۹۹/۰۳/۱۲، تاریخ تأیید: ۹۹/۰۸/۲۰)

چکیده

مقاله حاضر با طرح این پرسش‌ها آغاز می‌شود که چوب‌نوشته‌های سقف خانه‌های آشتیان از نظر تاریخی و جامعه‌شناختی دارای چه ویژگی‌هایی است، پراکندگی جغرافیایی آنها چگونه است و چه محله‌هایی را شامل می‌شود، مهم‌ترین موضوع‌های چوب‌نوشته‌ها چیست و هنر خطاطی در آنها چه اهمیتی دارد. در این مطالعه توصیفی تحلیلی، روش گردآوری داده‌ها مبتنی بر مشاهدات میدانی، مستندسازی با استناد به تصاویر و عکس‌هایی که از خانه‌ها تهیه شده است، رجوع و مطالعه خود مکتوبات چوب‌نوشته، بهره‌مندی از اطلاعات خبرگان محلی و همچنین استفاده از منابع کتابخانه‌ای بوده است. چوب نوشته‌ها را به نوعی می‌توان بعنوان اسناد مکتوبی دانست که مردم معمولی بر اساس نگرش خود نسبت به فرهنگ و محیطی که در آن زندگی کرده‌اند و همچنین متناسب با نحوه برخوردشان با مسائل اعتقادی، مذهبی و اجتماعی، در قالب خطاطی در سقف خانه‌های خود حک نموده‌اند. در این چوب نوشته‌ها علاوه بر آنکه باورهای مذهبی را به فراوانی می‌توان یافت، مسائل و رویدادهای تاریخی همچون گرانی ارزاق عمومی (با ذکر قیمت و تاریخ آن)، قحطی و خشکسالی نیز قابل مشاهده است که از نظر جامعه‌شناختی و تاریخی می‌تواند اطلاعاتی بکر و ناب ارائه دهند.

کلیدواژگان: چوب نوشته، سقف منازل، خطاطی، اسناد تاریخی، آشتیان

^۱ پژوهشگر اسناد و تاریخ محلی آشتیان

مقدمه

در بررسی و پژوهش‌هایی که بر روی چوب‌نوشته‌ها انجام گرفت با انواع خطوط ایرانی همانند ثلث، نسخ، نستعلیق و دیگر خطوط مواجه شدیم که به زیبایی تحریر شده بودند. آنچه که در وهله اول نظرها را جلب می‌کرد نام هنرمندان خوشنویسی بود که بر این بناها حک شده و در هیچیک از گزارش‌های محلی اسامی آنها ثبت نشده بود؛ خوشنویسانی که میراث‌داران این هنر والا و کهن در آشتیان بوده‌اند و نشان از سواد بالای مردم این سرزمین و علاقه‌شان به امر کتابت داشته‌اند. ثبت اعتقادات و باورها، گزارشی کوتاه از اوضاع سیاسی و اجتماعی، قیمت اجناس، قحطی، خشکسالی و سایر مسائل روزمره همراه با درج نام معماران هنرمند و صاحب‌خانه‌ها از جمله دیگر موارد مشاهده شده در این بناهاست که هر کدام از آنها از جنبه‌های مختلف تاریخی، اجتماعی، مردم‌شناختی و بافت جغرافیایی و محلی قابل بررسی و اعتنا هستند. هر چند پیام خطوط همانند تصویر و نقاشی تأثیر کمتری بر ذهن دارد اما یکی از ویژگی‌های چوب‌نگاشته‌ها این است که تصویر آنها برای مدت کوتاهی در ذهن ماندگار خواهد ماند؛ از این رو می‌توان آنها را جزء اسناد مکتوب به شمار آورد و در حوزه پژوهش همانند اسناد تاریخی به آنها مراجعه کرد.

بناهای خشت و گل با سازه چوب، نقشی بسیار مهم و کلیدی در هویت‌بخشی و پایداری اجتماعی در بافت روستایی ایران ایفا می‌کنند که حاصل آزمون و خطای مردمان در طول تاریخ بوده، به عنوان هویت فرهنگی، دینی، معماری و خاستگاه تاریخی از اهمیت بسیاری برخورداراند. این پژوهش، به آن دسته از بناهایی پرداخته که در پوشش و سازه‌های آنها از چوب استفاده شده است و دارای چوب‌نوشته هستند. این بناها نمایی از فرهنگ کشور ماست و از مهم‌ترین منابع مردم‌شناختی محسوب می‌شوند. هر چوب‌نوشته بخشی از تاریخ هنری سرزمین ماست و هنگامی که به آنها پرداخته می‌شود گویی برگی از زندگی هنرمندی را که ناشناس مانده‌است ورق زده ایم؛ خوشنویسان، نجاران، کاتبان و بنایانی که آثاری بزرگ خلق کردند و تنها به این علت که دولتی نبودند و فقط از حمایت مردم برخوردار بودند، گمنام مانده‌اند.

چوب‌نوشته، نوعی سند تاریخی

اسناد و مدارک بخش جدایی ناپذیر از تاریخ و پژوهش‌های مربوط به آن است. از ویژگی‌های اسناد آن است که نیاز عامل بوجود آمدن آن محسوب می‌شود لذا قابل اعتناترین عنصر تحقیق و تبع، تاریخ‌نگاری است. هر برگی از اسناد با زمان و رویدادهای مشخص و واقعی بستگی داشته و رابطه حقیقی بین اثر و موثر در آنها بخوبی حفظ شده است. بدین سبب در پژوهش‌های

تاریخی جایگاه آن از اهمیت و اعتبار خاصی برخوردار است (قائم مقامی، ۱۳۵۰: ۱). در باره ارزش وجودی این دسته از منابع مهم تاریخی و در مقام مقایسه آنها با اقسام دیگر، باید گفت که اینگونه اسناد و مدارک نه تنها وسیله مقتضی برای درک تاریخ و شناخت تحولات اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، اداری، فرهنگی و نظامی یک جامعه هستند بلکه چون حاصل فعالیت‌های اداری و در باره اعمال روزمره زندگی افراد اجتماع هستند و برای حفظ روابط جامعه با دستگاه‌های اداری و حاکمه تهیه و تنظیم شده‌اند و می‌شوند، خالی از شائبه دروغ، تظاهر، اغراض خصوصی و ملاحظه کاری‌ها می‌باشند. به سبب همین نقش اساسی و قابل اعتماد سند در اصالت ضبط وقایع است که از گذشته‌های دور در جوامع باستانی شناخته و اهمیت آن آشکار بوده است. بنابر این با استفاده از این نوع مدارک به اشتباهات، پرده پوشی‌ها، مجعولات، گزافه گویی‌ها و بالاخره، ملاحظه کاری‌های برخی از تاریخ نویسان گذشته می‌توان پی برد و حقایق امور را درک و کشف نمود (همان: ۶-۷). بدین سبب، منابع اصیل و کمتر شناخته شده که حاصل نیازهای فردی، اجتماعی و یا اداری در طی زمان بوده‌اند، این نکته مهم را به پژوهشگر یاد آوری می‌کنند که مراجعه به عین و اصل اسناد و یا لااقل به عکس و تصویر آنها لازم و ضروری است. این مهم در باره اسناد اجتماعی و وقایع تاریخ محلی بمراتب بیشتر مورد توجه است زیرا در شناخت تعاملات افراد جامعه با یکدیگر و حتی وقایع روزمره اجتماعی و سیاسی پیرامون خود بسیار مهم و قابل اعتنا هستند.

اما سند چیست است؟ «برخی سند را نوشته‌هایی می‌دانند که با رعایت موازین و مقررات خاص تهیه و تنظیم شده‌اند و برای مراجعات بعدی نگاه داشته می‌شود» (امیرشاهی، ۱۳۸۶: ۵). عده‌ای برداشت متفاوتی از سند دارند و معتقدند که: «سند چیزی است که بتوان به آن استناد کرد» (علامه حائری، ۱۳۱۸: ۲۲، ۲۳). اسناد دارای ارزش پژوهشی، فرهنگی و حقوقی هستند و شامل منابع ذهنی، نقلی، باستان‌شناختی، تصویری، ترسیمی، کتاب، نشریات و در نهایت، اسناد بایگانی و تاریخی می‌شوند که هر کدام از آنها در فهم بهتر تاریخ تأثیر گذارند.

هنر چوب‌نگاشته

چوب‌نگاشته‌ها نوعی هنر محسوب می‌شوند. هنر حاصل آسودگی ذهن و خلاقیت هنرمند است. اندیشه و زبان هنرمند به مسائل اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و سیاسی جامعه پیرامون خود نسبتی معین و تنگاتنگ دارد و در فرصت مناسب قلم رازگشا و سحرآمیز خود را برای نشاط و شادی و دفاع از هنجارها و گاهی برای اصلاح ناهنجاریهای جامعه بکار می‌گیرد. وظیفه اصلی

هنر، آفرینش و ابداع زیبایی است. هنر افکار و عواطف را در ظرفی می‌ریزد که زیبا و باشکوه عرضه شود. هنرمندانی که چوب‌نوشته‌ها را پدید آورده‌اند، فرصتی یافته بودند تا بدین طریق هویت فرهنگی و اصیل ایرانی را همراه با مهمان‌نوازی، وفور نعمت برای صاحب‌خانه و مهمانان، دانش و گفتگوی مردمی به نمایش بگذارند و در واقع، آنها نوعی پیام صلح و دوستی را عرضه می‌کرده‌اند.

مصالح چوب و کاربرد آن در خانه‌های قدیمی

مهم‌ترین مصالح به‌کاررفته در بناهای قدیمی در آشتیان، خشت و گل با پوشش چوب بوده است. این مصالح علاوه بر بومی بودن، ارزان، فراوان و قابل دسترس نیز بوده‌اند. از این‌رو در گذشته نه چندان دور همواره در ساخت خانه از آن استفاده می‌کردند که البته تنها مختص این منطقه نبوده و اکثر نقاط خشک و کوهستانی ایران را شامل می‌شده است. «چوب از قدیمی‌ترین مصالح است و اجزای آن به تدریج با آزمون و خطا تکامل پیدا کرده است. این امر در تمام جهان رایج است و منطق استفاده از مصالح بومی به مزیت‌های آنها برمی‌گردد. استفاده از تکنولوژی بومی در شیوه ساخت فواید قابل توجهی دارد:

- استفاده از مصالح موجود و حمل و نقل محلی؛
- استفاده از منابعی که به مقدار کافی موجودند. به منظور برطرف کردن تقاضاهای اساسی به گونه‌ای که منجر به نابودی محیط نشوند؛
- عدم تجهیزاتی که به سادگی مهیا نمی‌شود؛
- استفاده از مهارت‌هایی که قابل توسعه و پرورش در اجتماع هستند؛
- به اقلیم پاسخ می‌دهند؛

- برای مطابقت به نیازها و عادت‌های محلی انعطاف‌پذیر می‌باشند» (ارمغان، ۱۳۹۰: ۲۵).

یکی از عمده دلایل استفاده از مصالح بومی در ساخت بناهای روستایی «معرفت مردم به مواد و مصالح ساختمانی در کاربرد به جای عناصر ساختمانی و بهره‌گیری مطلوب از قابلیت‌های متعدد مصالح مثل چسبندگی، عایق رطوبتی و حرارتی، استحکام‌بخشی، استعداد فشار و کشش متجلی می‌شود و با شناختی که از انواع اجرا و مصالح داشته‌اند به راحتی می‌توانستند خانه‌های خود را مرمت و نگهداری کنند» (زرگر، ۱۳۷۶: ۱۶). وجود ساختمان‌های چوبی با قدمتی حدود ۳۰۰ سال که هنوز قابل استفاده هستند حاکی از آن است که چنانچه چوب در شرایط مناسبی استفاده شود، عمر مفید آن بیش از مصالح دیگر و قابل تجدید است.

چوب چگالی کم و مقاومت زیادی دارد و چوب‌ها بر اساس باربری زیاد^۱، میانه و کم گروه‌بندی می‌شوند. چون چوب نسبت به مصالح ساختمانی دیگر بسیار سبک‌تر با قابلیت ضربه‌گیری بیشتر است، برای مناطق زلزله‌خیز بسیار مناسب می‌باشد. احداث ساختمان‌های چوبی دستمزد پایینی دارد (ویسه و همکاران، ۱۳۸۸: ۱۳).

آشتیان به علت دارا بودن آب‌وهوایی سرد و کوهستانی، همراه با بارش برف و باران نسبتاً زیاد، کوتاهی فصل گرما و به تبع آن کوتاهی فصل کار و ساخت‌وساز و همچنین وجود منابع طبیعی نظیر، چوب، سنگ و خاک رُس، سادگی شیوه کار و نیاز اندک به زمان، سرمایه و دانش فنی جهت تهیه مصالح، همواره کار با مصالح طبیعی خشت و گل همراه با پوشش چوب را در طول حیات گذشته خود مورد توجه قرار داده است. آنچه که در پی خواهد آمد نمونه‌ای از این نوع معماری در این اقلیم را نمایندگی کرده و کاربست آنرا توجیه می‌کند.

استفاده از چوب در عصر قاجار

در دوره قاجار استفاده از چوب به عنوان مصالحی با ارزش، بادوام و فراوان همچنان همانند گذشته رونق داشته است. در این دوره چوب در مواردی چون پوشش سقف‌ها، ساختن ستون‌های مزین و طرح‌دار، درهای اُرسی و پنجره‌های پُر نقش و نگار و بسیار ظریف استفاده می‌شده است. در انبوه ساختمان‌هایی که در این دوره بنا شده مثل: مدارس، مساجد و تکایا، کوشک‌ها، بازارها، کاروانسراها، خانه‌های اربابی و اشرافی و مسکونی می‌توان کاربرد چوب همراه با تبحر استادان فن و نجاران و بنایان را مشاهده کرد. قریب به اتفاق چوب‌نوشته‌های این پژوهش مربوط به عصر قاجار است که تمام مشخصات ذکرشده را دارا هستند. تمام خانه‌هایی که چوب‌نوشته‌های آنها در این پژوهش مستند گردیدند، دارای ستون‌های چوبی زیبا، درها و پنجره‌های چوب گردو بودند که از جنبه هنری و معماری قابل تحقیق هستند.

سقف چوبی خانه‌های آشتیان

در بناهای قدیمی دو طبقه، طبقه اول به خاطر مقاومت بیشتر و استحکام بنا، به صورت خشت یا آجر با طاق آجری یا خشتی گرد و طبقه دوم به خاطر وزن کمتر با تیرهای چوبی ساخته می‌شد.

۱ چوب‌هایی با مقاومت و تحمل بار زیاد مثل چوب‌های حمال که از قطر بزرگتری نسبت به سایر تیرهای معمولی ساختمان برخوردار است که معمولاً در جلوی ایوانها مورد استفاده قرار می‌گیرند و یا ستون‌های چوبی که معمولاً وزن اصلی ساختمان روی آنها قرار دارد و مکمل حمال‌ها در سازه‌های ساختمان‌های قدیمی مورد استفاده قرار می‌گرفت.

سقف‌های چوبی نمایی زیبا به اطاق می‌بخشید. این سقف‌ها به صورت مسطح از کنار هم قرار دادن تیرهای چوبی (معمولاً از جنس درخت صنوبر) ساخته می‌شد. تیرها به صورت موازی و در عرض بنا به فاصله تقریبی ۵۰ سانتیمتر قرار می‌گرفتند که با توجه به نظر سازنده خانه و بر حسب طول اطاق (۴، ۶ و یا ۸ متر) متفاوت بود. طول اتاق‌ها معمولاً بین ۴ تا ۶ بود که بین ۸ تا ۱۲ تیر چوبی در آن به کار می‌رفت. بر روی این تیرهای چوبی و در عرض دو تیر، قطعات کوچک‌تری به ابعاد ۵۰ سانتیمتر در ۱۰ سانتیمتر از همان جنس به صورت همسان و صاف و رنده‌خورده به نام پرتو^۱ یا در اصطلاح آشتیانی جوشن^۲ به طور منظم قرار می‌گرفت. گاهی به جای پرتو از تخته چوب‌های متفاوت و نامتقارن و یا متفرقه و در مواقعی هم «نی» استفاده می‌شد. بر روی پرتوها نیز حصیر بافته شده‌ای از ساقه گیاهان قرار داده می‌شد. گاهی به جای حصیر از شاخ و برگ درختان و یا نوعی بوته به نام جاروی سفید استفاده می‌شد. روی حصیر را با گل‌های خمیرمانند و سفتی به نام گنده^۳ یا گندله گل^۴ به ارتفاع ۱۵ سانتیمتر می‌پوشاندند و هم‌زمان جهت تخلیه آب پشت‌بام در زمان بارندگی شیب‌بندی و ناودان‌گذاری می‌کردند و در پایان سقف بام با کاهگل اندود می‌شد.

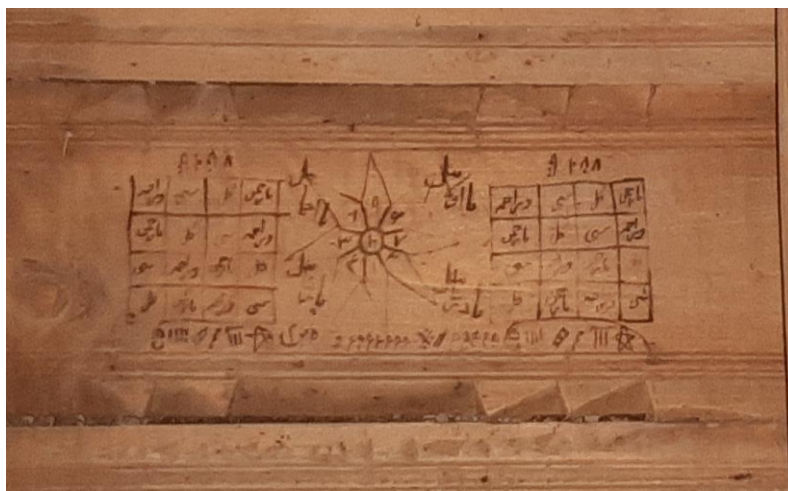
قبل از اینکه جوشن‌ها روی تیرها قرار گیرند کاتبان خوش‌خط با قلم و دوات، خطوطی چون: ثلث، نسخ و نستعلیق حک می‌کردند. مضامین حک شده اغلب شامل آیات و روایات، اشعار، وقایع تاریخی و اجتماعی، گزارش قحطی و خشکسالی، وقوع جنگ، موضوعات سیاسی و همراه با نام بنا، نجار، صاحب و مالک خانه، اسم کاتب چوب نوشته و تاریخ ساخت بنا به سال هجری قمری بوده است. علاوه بر موارد یاد شده، در یک مورد علائمی با حروف جفر و طلسمات برای دوری چشم زخم و نظر کردن و جداولی با اعداد و اشکال مختص دعانویسان همراه با اشکال رمزی در حوزه طلسم و جفر و علوم غریبه و اسم اعظم خداوند در روی جوشن‌ها مشاهده می‌شوند که نشان از اعتقاد اهل خانه به چشم زخم یا نظر خوردن (نظر بد/ چشم زدن) و حسادت اطرافیان نسبت به اعضای خانواده دارند.

پس از آنکه کار حکاکی بر روی جوشن‌ها به پایان می‌رسید، معمار ساختمان با دقت خاصی آنها را ابتدا شماره‌گذاری می‌کرد و بعد از مشخص شدن مکان نوشته که معمولاً در وسط اطاق می‌بود، با دقت خاصی آنها را کنار هم قرار می‌داد.

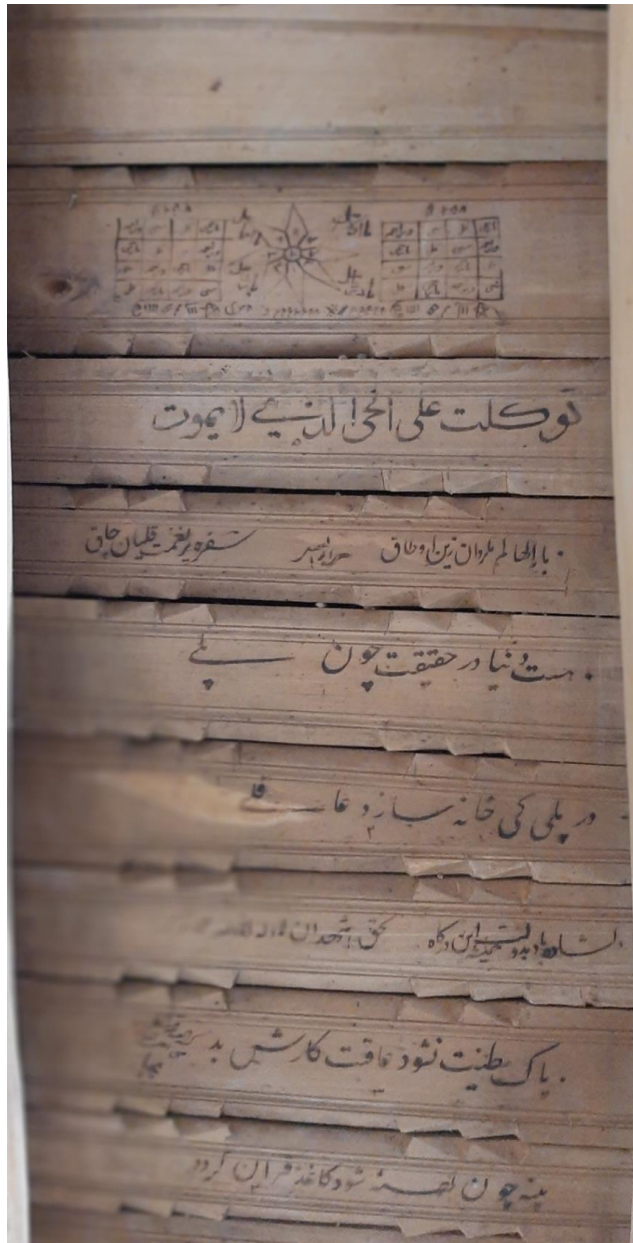
1 partoo
2 joshan
3 gondah
4 gondalh-gal

چوب‌نوشته‌های خانه میرزا علیرضا فرخ آشتیانی روبروی مسجد جامع

میرزا علیرضا فرخ یکی از بازاریان خوش نام بود که خانه او در محله مسجد جامع در دوره قاجار و سلطنت مظفرالدین شاه به تاریخ محرم الحرام ۱۳۲۲ برابر با ۱۲۸۳ خورشیدی ساخته شده است. این خانه دو طبقه دارد که طبقه دوم آن از خشت خام و پوشش آن از چوب صنوبر است و حیاط بزرگ با تزئینات کم‌آجر کاری از مشخصات اصلی این خانه است. از ویژگی‌های چوب‌نوشته‌های این خانه (تصاویر شماره ۱ تا ۹) علاوه بر آیات و روایات، علائمی با حروف جفر و طلسمات برای دور ماندن از چشم زخم و نظر کردن اهالی خانه و جداولی با اعداد و اشکال مختص دعانویسان همراه با اشکال رمزی در حوزه علوم غریبه که نشان از اعتقاد اهل خانه به چشم زخم دارد.

تصویر ۱- دو شکل مربع جدول کشی شده که در زیر هر کدام اسم اعظم خداوند تحریر شده و در وسط ستاره‌ای هشت پر که اعداد و حروف رمزی دارد که بنظر می‌رسد در باره چشم زخم و یا دعای سلامتی و رزق برای اهل خانه بوده است. هر یک از جداول 4×4 است که به ۱۶ قسمت تقسیم شده‌اند.

تصویر ۲

زیرنویس تصویر ۲:

[در زیر جداول رمزی این عبارت نوشته شده]

توکلْتُ علی الحی الذی لایموت

بارلها کم مگردان زین اوطاق

سفره پُر نعمت [و] قلیان چاق

[در بین دو مصرع اینگونه نوشته شده] حرره ابوالفضل

هست دنیا در حقیقت چون پُلی

در پُلی کی خانه سازد عاقلی

[درانتهای بیت شعر اینگونه نوشته شده] حرره ابوالفضل

گشاده باد بدولت همیشه این درگاه

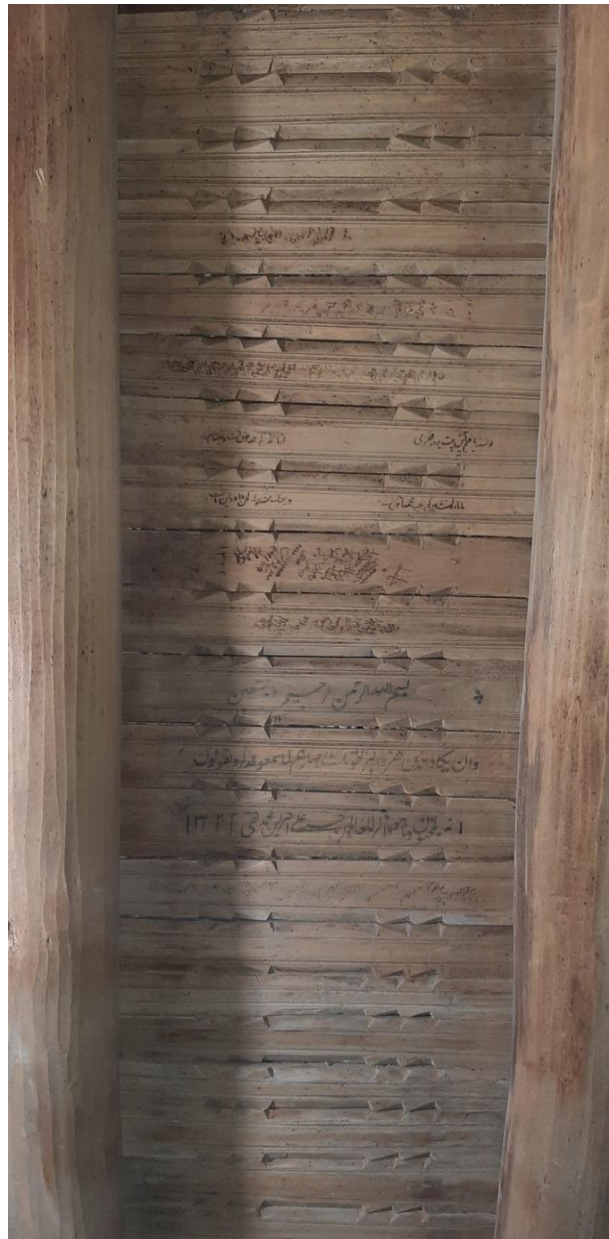
بحق اشهد ان لا اله الا الله

[انتهای بیت شعر] حرره ابوالفضل

پاک طینت نشود عاقبت کارش بد

پنبه چون کهنه شود کاغذ قرآن گردد

[انتهای بیت شعر] کتبه العبد منی اقل الذاکرین مجتبا

تصویر ۳

تصویر ۴

زیر نویس تصویر ۴:

بسم الله الرحمن الرحيم
قل هو الله^۱..
بجهت اوطاق جناب آقا علیرضا^۲ قلمی گردید ۱۳۲۲
ای بدنیا گشته دنیا دار مست
لعن بر دنیا و بر دنیا پرست
همین اوطاق که زان علیرضا باشد
هماره در کنف رافت خدا باشد
بشادکام زبید بعزت و شادی
همیشه [خوش] دل و جاویدش این بنا باشد
هر آن کسی که [آ] سود ساکن اندرین خانه
به دولت و به تن ساز سال‌ها باشد
ز چشم زخم زمانه همی بود محفوظ
بهر گون^۳ بدو یار مصطفی باشد
به یادگار ناظم بخوان تو اشعارش
چو زیر خاکش همچو طوطیا باشد
بحمد و سوره مرا یاد شاد می‌فرما
که روزگار قدر است و بی بقا باشد
رجب المرجب ۱۳۲۲

۱ سوره اخلاص، آیه ۱-۴.

۲ میرزا علیرضا خان فرخ آشتیانی صاحب خانه و کسی که احداث خانه توسط وی انجام گرفته است.
۳ این جهان و آن جهان - دنیا و آخرت.

تصویر ۵

زیرنویس تصویر ۵

بسم الله الرحمن الرحيم
[در دو طرف بسم الله ستاره و یا حفیظ نوشته شده]
ایة الكرسي^۱ ...

تصویر ۶

زیرنویس تصویر ۶
یا حفیظ
بسم الله الرحمن الرحيم
ایة الكرسي

۱. سوره بقره، آیه ۲۵۵-۲۵۷

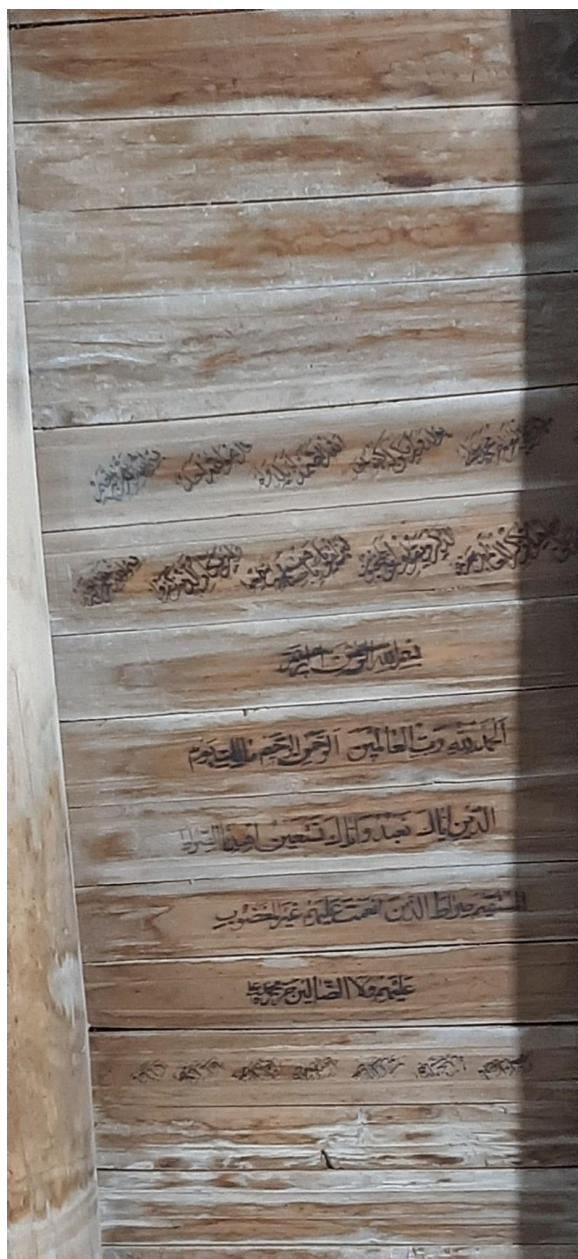
تصویر ۷- یکفر باطاعوت و یومن بالله فقد استمسک بالعروة الثقی لا انفصام لها والله سمیع علیم^۱

۱. سوره بقره آیه ۲۵۵

تصویر ۸- الی النور و الذین کفروا اولیاءهم الطغوت ینخرجونهم من النور الی الظلمات اولئک اصحاب النار هم فیها خالدون^۱

۱. سوره بقره آیه ۲۵۶.

تصویر ۹

زیرنویس تصویر ۹

بسم الله الرحمن الرحيم
قل هو الله ...
بسم الله الرحمن الرحيم
سوره توحيد
بسم الله الرحمن الرحيم
وان يكاد...

ناد عليا مظهر العجايب* تجده عوننا لك في النوائب* كل غم و هم سينجلي* بنبوتك يا
محمد* بولايتك يا علي^۱
بسم الله الرحمن الرحيم
وان يكاد...
بسم الله الرحمن الرحيم
سوره توحيد ...
حرره محمد علي^۲

چوب نوشته خانه میرزا یدالله خان محبی آشتیانی، ملقب به «قیاندار» واقع

در کوچه گلشن، میدان باغچه هلاری

خانه میرزا یدالله خان محبی آشتیانی (قیاندار)^۳ در دوره قاجار و سلطنت مظفرالدین شاه ساخته و مدتی در دوره پهلوی اول بعنوان مدرسه از آن استفاده شده است. تاریخ ساخت آن ۱۳۲۲

۱ ترجمه: « علی را که مظهرعجايب است صدا بزن، او را در گرفتاری‌ها باور خود خواهی یافت، هر غم و اندوهی بر طرف می‌شود به برکت نبوت‌ت‌ای محمد و ولایت‌ت‌ای علی (محدثی، ۱۳۸۶: ۵۶۳)

۲ شیخ محمد علی بهجتی آشتیانی (متولد ۱۲۵۸ خ - فوت ۱۳۱۵خ) فرزند مشهدی رضا کفاش و فاطمه، از خوشنویسان و روحانیون است. مقدمات را همراه با قواعد خط نویسی در قم فراگرفت. چون استعداد شگرفی در خطاطی داشت در اندک مدتی به درجه استادی رسید. در نوشتن خط نستعلیق و سایر خطوط هنرمندی تمام بود. اسناد فراوان از وی در دست است که در معاملات و عقود شرعی کتابت کرده و از مکتب داران به نام آشتیان در اواخر عصر قاجار بوده است (سحاب ۱۳۹۳: ۱۱۶) و این چوب نوشته نیز توسط وی انجام گرفته است.

۳ میرزا یدالله محبی آشتیانی صاحب و سازنده این خانه است که شغل اصلی او میزان داری و قیانداری در بازار آشتیان در اواخر دوره قاجار و پهلوی اول بوده است.

هجری قمری برابر با ۱۲۸۳ خورشیدی است. این خانه، دو طبقه است که طبقه اول با پایه‌های سنگی و طاق ضربی با خشت خام که دارای ۳ زیر زمین است (تصویر ۱۲) و طبقه هم کف که از خشت و گل و پوشش چوب و جوشن ساخته شده که دارای ۴ طاق تو در تو و ایوان ال (L) مانند و حیاط و حوض آب چهار گوش است و نمونه کامل یک خانه سنتی با مصالح سنگ، خشت، گل و چوب است. البته در نمای ایوان از تزئینات آجر (۲۰×۲۰) سانتیمتر مربع استفاده شده است. چوب نوشته‌های این خانه در تصاویر ۱۰ و ۱۱ نشان داده شده‌اند.

تصویر ۱۱- بسم الله الرحمن الرحيم
و ان یکاد ... در سنه ۱۳۲۲

تصویر ۱۰- بسم الله الرحمن الرحيم و نستعين
ایة الكرسي ...

تصویر ۱۲- ایوان و درهای چوبی اطاق میرزا یدالله خان قباندار آشتیانی

خانه میرزا اسماعیل خان نورایی مستوفی آشتیانی واقع در محله صادق بیک روبروی قلعه مستوفی الممالک

شرح حال میرزا اسماعیل خان نورایی آشتیانی

میرزا اسماعیل (متوفی بتاریخ ۱۳۱۸ خورشیدی) فرزند میرزا علی اکبر از صاحب منصبان و حکمرانان آشتیان و گرگان بین سال‌های ۱۳۰۴ تا ۱۳۰۸ خورشیدی است. در تبریز از پدر و مادر آشتیانی زاده شد. مدتی در تبریز جزو مستوفیان دفتر استیفاء و به مستوفی‌گری مشغول بود. در حسن خط و انشاء استادی مسلم بود. اسنادی از وی موجود است که تبصره او را به اثبات می‌رساند. مدت ۴ سالی که نیابت حکومت (بخشدار) آشتیان و گرگان را به عهده داشت مردی منصف بود و عامه مردم از او به نیکی یاد می‌کنند. میرزا عبدالله نورایی رئیس ثبت احوال و شهردار آشتیان در دهه ۱۳۲۰ خورشیدی فرزند اوست.

تاریخ ساخت خانه میرزا اسماعیل مستوفی

این خانه (تصویر ۱۵) در ذیقعه الحرام ۱۳۲۷ برابر با ۱۲۸۷ خورشیدی ساخته شد. در قحطی بزرگ یا گرانی ۱۳۳۶ هجری قمری برابر با ۱۲۹۳ خورشیدی که مصادف با جنگ جهانی اول بود به علت گرانی گندم و قحطی بسیاری از مردم به کام مرگ کشیده شدند. این خانه با معماری استاد محمد تقی معمار باشی قمی بتاریخ ذیقعه ۱۳۲۷ ساخته شده است.

مشخصات بنا

بنا از خشت خام، سنگ، ملاط گل و گچ است و آجر تراش داده شده به اشکال مختلف و به فراخور موقعیت مورد استفاده قرار گرفته است. دالان با پوشش چوب و سنگ فرش به حیاط مستطیلی با حوض سنگی چهار گوش متصل است که از نمادهای خانه‌های سنتی ایرانی است. تالار و اطاق‌ها در ضلع غربی و شمال در دو طبقه زیرزمین و همکف ساخته و پرداخته شده‌اند. پوشش کل بنا در طبقات همکف با چوب و جوشن و در زیر زمین با طاق‌های آجری ضربی بسیار زیبا تزئین شده است. تالار مرکزی با دو اطاق قرینه تو در تو در طرفین به شکل گوشواره به یکدیگر متصل‌اند. ایوان با کنگره‌های نیم دایره آجر نما در چهار ردیف بر ستون‌های آجری با سر ستون‌های برجسته استوار است. تالار اصلی دارای تزئینات خاصی نیست. چوب نوشته‌های این بنا در تصاویر ۱۳ و ۱۴ نشان داده شده‌اند.

تصویر ۱۳

زیرنویس تصویر ۱۳

[چوب نوشته داخل تالار مرکزی]

بسم الله الرحمن الرحيم

آیه الكرسي...

بارالها كم مگردان زين اطاق

سفره پُر نعمت و قليان چاق

بدستور و معماری جناب استاد محمد تقی معمار باشی قمی زیده عزه بتاريخ ذيقعدة ۱۳۲۷

تصویر ۱۴

[چوب نوشته ایوان اصلی خانه] هو الله تعالی شانه و من یتق الله يجعل له مخرجاً * و یرزقه
من حیث لا یحسب و من یتوکل علی الله فهو حسبه ان الله بالغ امره قد جعل الله لكل شیء
قدراً^۱

یا رب این عالی عمارت تا ابد معمور باد

دوستانش را به خرم دشمنانش کور باد

الهی تا جهان دارد حرارت

بکام دل بماند این عمارت

غرض نقشی است کز ما باز ماند

که هستی را تا نمی بینم بقایی

۱ سوره طلاق، آیه ۳ (معنی: بر او می‌گشاید و از جایی که حسابش را نمی‌کند به او روزی می‌رساند و هر کس بر خدا اعتماد کند خدا فرمائش را به انجام رساننده است. و به راستی خدا بر هر چیزی اندازه‌ای مقرر کرده است).

اگر صاحب دلی روزی ز رحمت
کند در حق این جانب دعایی
بنا بر خواهش و تمنای استاد علی ولد مشهدی صفر که میل دارد یادگاری خودش در این
صفحه نوشته باشد. لهذا به این حقیر در یوم یکشنبه بیست [و] چهارم ذی الحجه الحرام
[۱۳۲۷] تحریر شد.

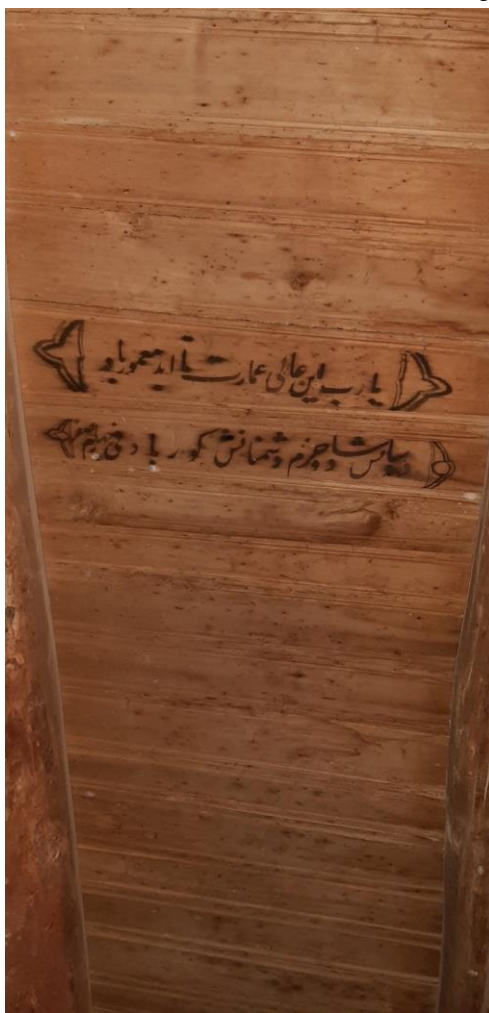

تصویر ۱۵- حیاط و ایوان خانه میرزا اسماعیل مستوفی

چوب‌نوشته‌های خانه حاج میرزا احمد معماری آشتیانی واقع در محله مسجد جامع

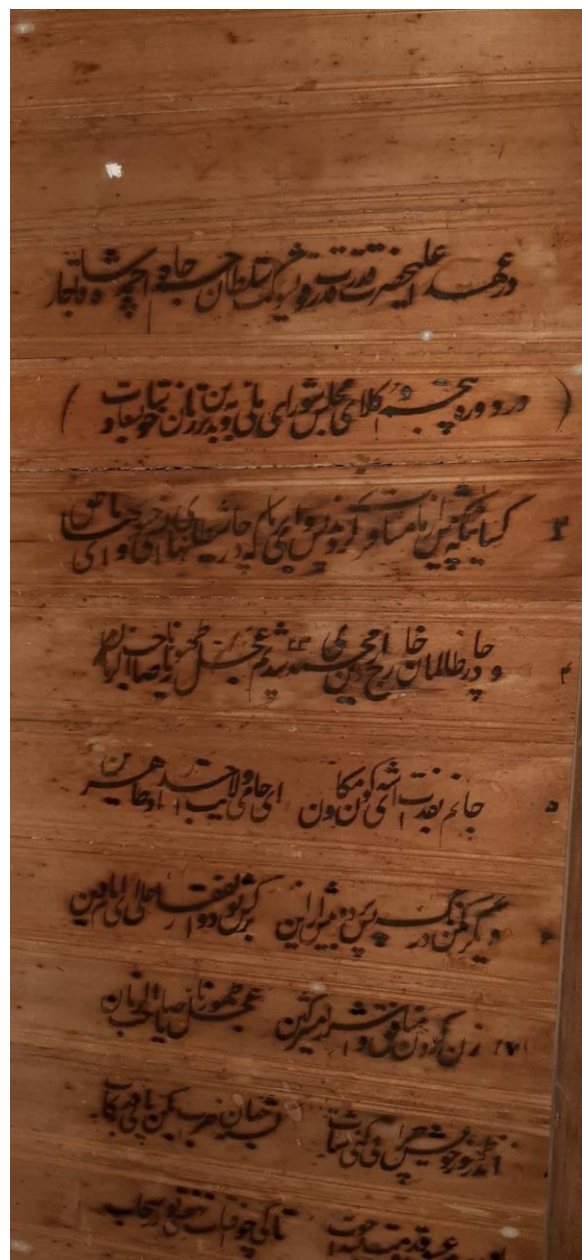
خانه حاجی میرزا احمد معمار زاده فرزند جعفر در محله مسجد جامع قرار دارد و ساخت این
خانه در سال ۱۳۴۲ هجری قمری برابر با ۱۳۰۲ خورشیدی انجام گرفته است. بنا از خشت خام،
سنگ و گل در دو طبقه ساخته شده و زیر زمین با طاق ضربی از خشت خام و طبقه دوم با
خشت خام و پوشش سقف با چوب و پرتو یا جوشن پوشیده شده است. از ویژگی‌های این بنا
آن است که میرزا فضل الله معمار فرزند حاج احمد صاحب و سازنده خانه است و تمامی چوب
نگاشته‌های این خانه توسط فرزند صاحب خانه انجام گرفته است. نکته قابل توجه آن است که

خطاط، میرزا فضل‌الله در سن ۱۷ سالگی بوده که این چوب‌نوشته‌ها را تحریر کرده است که در تصاویر ۱۶ تا ۲۶ نشان داده شده‌اند.

تصویر ۱۶

یا رب این عالی عمارت تا ابد معمور باد
دوستانش شاد و خرم دشمنانش کور باد (فی چهارم صفر ۱۳۴۲ [قمری برابر با ۱۳۰۲
خورشیدی])

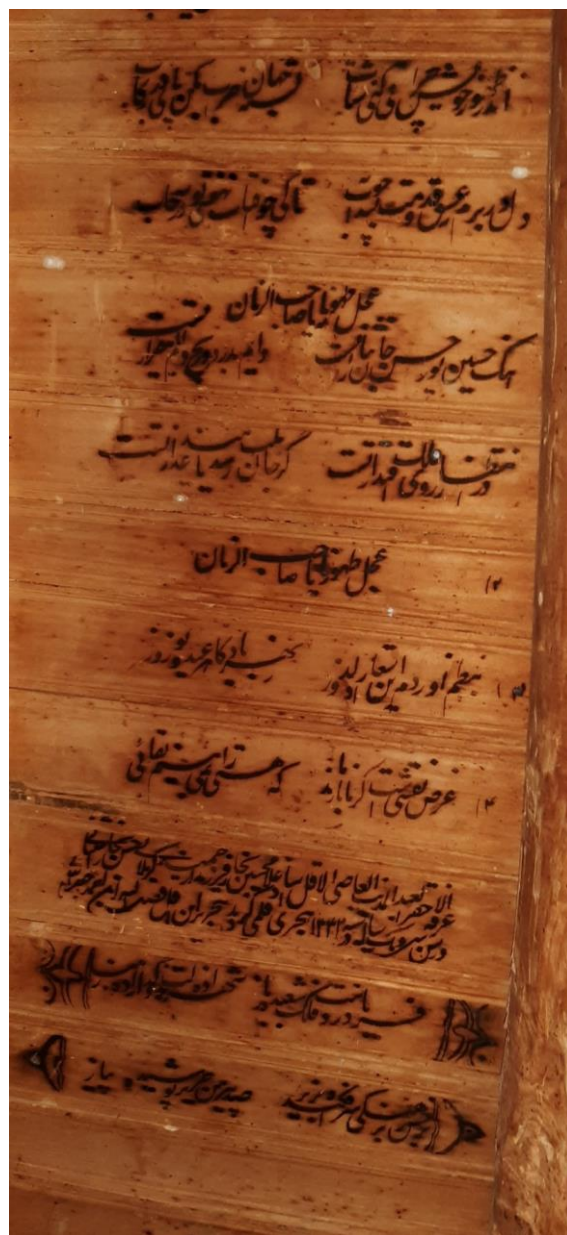

تصویر ۱۷

زیرنویس تصویر ۱۷

در عهد اعلیٰ حضرت قدر قدرت قوی شوکت سلطان جم جاه احمد شاه قاجار در دوره پنجم وکلای مجلس شورای ملی و به ید یزدان خوشای سعادت کسانیکه پس از ما مسافرت کردند. پس وای بر ما که دچار شیطانهای انسی، وای خوشا ما خلق دچار ظالمان خارج از دین محمدی (ص ع) شدیم عجل ظهورنا یا صاحب الزمان
جانم بفدات ای شه گون^۱ و مکان
ای حامی ولایت احد و طاهرین
دیگر مکن درنگ پس پرده بیش از این
برکش تو ذوالفقار علی امام دین
زن گردن منتفق و اشرار مشرکین
عجل ظهورنا یا صاحب الزمان

۱ گون: این جهان و آن جهان هر دو جهان.

شکل ۱۸

زیرنویس شکل ۱۸

اندر ظهور خویش چرا نمی کنی شتاب
بسته جهان حرب مکن پای در رکاب
دل در بر عشق قُدُمت پیدا چو آب
تا کی چو آفتاب نهفتی تو در سحاب
عجل ظهورنا یا صاحب الزمان
آهنگ حسین پور حسن جان جانانست
دایم به درد و رنج ایام خزان است
در انتظار روی ملک اقتدار توست
گر جان بلب رسید پابند عدالت توست
عجل ظهورنا یا صاحب الزمان
بنظم آوردم این اشعار دلدوز
ز بهر یادگار عید نوروز
غرض نقشی است کز ما باز ماند
که هستی را نمی بینم بقایی

عرفه الاحقر العبد المذنب العاصی الاقل استاد غلامحسین نجار فرزند ارجمند کربلایی
حسن نجار آشتیانی در سن سی و یک ساله در سنه ۱۳۴۲ هجری قلمی گردید. به تحریر این
اقل فضل الله ابن احمد جعفر آشتیانی
فریاد رسی نیست و فلک شعبده باز
شهزاده به ذلت و گدا زاده به ناز
نرجس ز برهنگی سر افکنده بزیر
صد پیرهن حریر پوشیده پیاز

تصویر ۱۹

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
آیة الكرسی ...

لیله سیم ربیع الاولی [۱۳۴۲ = ۱۳۰۴ خورشیدی]

تصویر ۲۰

بسم الله الرحمن الرحيم
قل هو الله ...
برگ کُل با آن لطافت آب از گِل می‌خورد
غصه دیوانه را آن مرد عاقل می‌خورد
بسم الله الرحمن الرحيم
وان یکاد ...

در سال فرخنده هزار و سیصد و چهل و دو هجری و ليله سيم شهر ربیع المولود مرقوم شد
فضل الله ابن احمد^۱
[دو طرف بسم الله گلدان نقاشی شده]
بسم الله الرحمن الرحيم
وان يكاد...

تصویر ۲۱

زیرنویس تصویر ۲۱
هر چند که من گرد جهان گردیدم

۱ فضل الله ابن احمد ابن مشهدی جعفر معماری آشتیانی کاتب چوب نوشته.

و از اهل زمان جان کسان پرسیدم
یک یار وفا دار ندیدم هرگز
در باب صفا غیر سخن نشنیدم
بسم الله الرحمن الرحيم
آیه الكرسي...

حرره فضل الله سیم شهر ربیع الامولود ۱۳۴۲

تصویر ۲۲

بسم الله الرحمن الرحيم
سوره توحيد قل هو الله

روحي که اسير نفس و محبوس تن است
آن روح چو مرده است و گورش بدن است
حرره فضل الله

تصویر ۲۳

زیرنویس تصویر ۲۳
بسم الله الرحمن الرحيم
سوره قل هو الله
بسم الله الرحمن الرحيم
آیه الكرسي...
حرره فضل الله ابن احمد جعفر آشتیانی

تصویر ۲۴

زیرنویس تصویر ۲۴
بسم الله الرحمن الرحيم

و ان یکاد...

کربلایی نصر الله بنا ... جوشن ریزی اطاق بتاریخ سیم شهر ربیع المولود خداوند ان شا الله
اجر زحمت ایشان را عطا فرماید سنه ۱۳۴۲ هجری

حرره احقر استاد غلام حسین نجار و جای نشست میمنت نباید گذار کرد
دنیائیکه خیر مغفرت علی خواند مصطفی تحریر شد
از آمدن و رفتن ما سودی کو
وز زیستن هستی ما بودی کو (تحریر شد)

روزی که فلک از تو بریدست مرا

کس با لب خنده ندیدست مرا

پندار که غم هجر تو در دل دارم

من دایم آنکه ... [ناخوانا] است مرا

در دون چرخ ... [ناخوانا] می‌سوزد

... [ناخوانا] واگشت میشود دوی او (قلمی شد)

هر که آمد عمارتی نو ساخت

رفت و منزل به دیگری پرداخت

بسم الله الرحمن الرحیم

سوره توحید

بسم الله الرحمن الرحیم

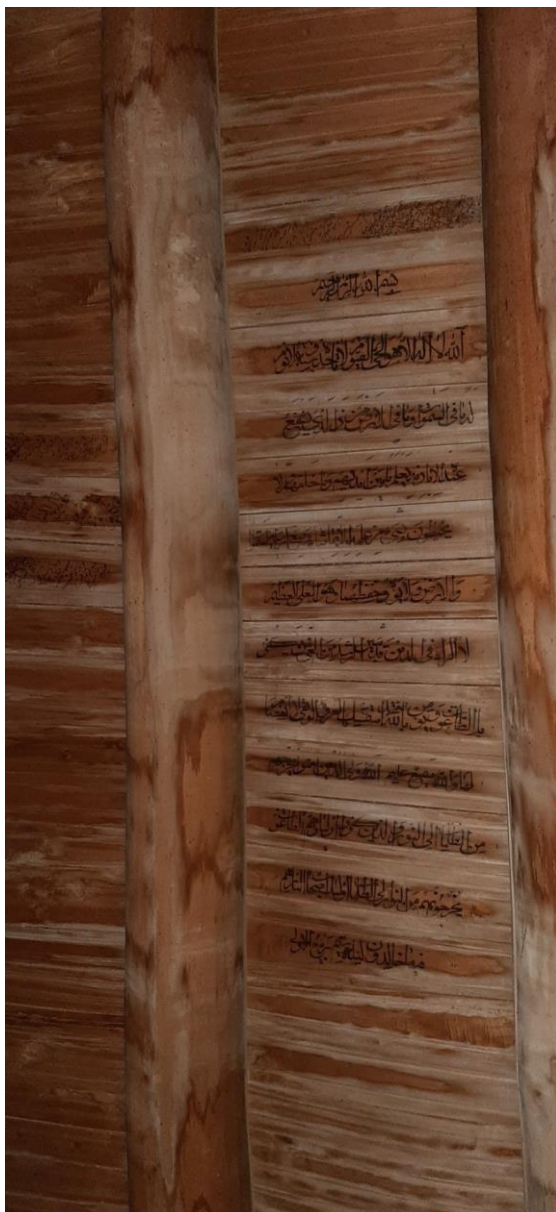
قل هو الله

فی شهر ربیع المولود سنه ۱۳۴۲

تصویر ۲۵

زیرنویس تصویر ۲۵
بسم الله الرحمن الرحيم
و ان يكاد...
بسم الله الرحمن الرحيم
سوره توحيد
(تحريراً سنه ۱۳۴۲)

تصویر ۲۶

چوب نوشته‌های خانه مصطفی خان خدابنده آشتیانی واقع در کوچه حسینیه آقا زیارت

خانه مصطفی خان خدابنده فرزند حاج ارباب در محله آقا زیارت قرار دارد و ساخت این خانه در رجب ۱۳۶۱ برابر با ۱۳۲۱ خورشیدی انجام گرفته است. بنا از خشت خام، سنگ و گل در دو طبقه، زیر زمین با طاق ضربی آجری، طبقه دوم با خشت خام ساخته شده و پوشش سقف با چوب و پرتو یا جوشن پوشیده شده است. از ویژگی‌های این بنا این است که در چوب نوشته‌های آن، گزارشی از کم بارانی، گرانی ارزاق، جنگ جهانی دوم و قیمت ارزاق عمومی بطور کامل گزارش شده است. این خانه با معماری ابوالحسن کرمانی ساخته شده و زمان ساخت آن مصادف با اولین سال سلطنت محمد رضا شاه پهلوی است. کاتبان چوب نوشته‌ها سید مرتضی میری، میرزا ابوالقاسم خان ارجمند و میرزا فضل الله معماری هستند. این چوب نوشته‌ها در تصاویر ۲۷ تا ۲۹ نشان داده شده‌اند.

تصویر ۲۷

زیرنویس تصویر ۲۷

بسم الله الرحمن الرحيم يا اله و يا كريم
و آن يكاؤ...

این چند کلمه را حسب الفرمایش آقای رضا خان خدا [بنده] تحریر شد در سال کم بارانی بنیاد بنایی جدید الا[حداث] - خواروبار باندازه‌ای گران که حدی بر آن قائل نیست و...- درز فشار و سرتاسر دنیا را قحطی و گرانی فرا گرفته - روغن یکمن پانزده تومان بقیه لازم به شرح نیست -

نه شکوفه، نه برگی، نه ثمر نه شاخه دارم متحیرم
متحیر که دهقان به چه کار کشت/...؟؟؟ ما را
اقل سید محمد ابن مرحوم آقا سید مرتضی میری
به معماری استاد ابوالحسن کرمانی اتمام پذیرفت تمتی
به سرکاری آقای مصطفی خدابنده^۱ تمام شد ۱۳۶۱ بتاریخ غره رجب صورت تعمیر یافت

۱ مصطفی خان خدابنده آشتیانی فرزند حاج ارباب که در دوره ناصرالدین شاه رئیس طُرق بود. برادر دیگر مصطفی خان - رضا خان خدابنده است که دکتر ناصر خدابنده آشتیانی محقق و استاد برجسته دانشکده کشاورزی دانشگاه تهران فرزند اوست.

تصویر ۲۸

زیرنویس تصویر ۲۸

در این سال که سومین سال جنگ جهانسوز بین الملل می‌باشد به مبارکی و میمنت این عمارت بنا و [احداث]

و به پایان رسید که سرتاسر کشور دچار سختی و قحطی و لطمه [شد]
ایران روزگاری با غم و اندوه بسر برده و قادر به معاش
یومیه نمی‌باشد امیدوارم از درگاه قادر متعال نظر رحمت و عنایت فرموده بلکه در پرتو امام
زمان (ع) این سال شوم هم به پایان رسد.
برای تعجب و عبرت آیندگان نرخ خواروبار در قیاس این سال قلمی گردید:

گندم یکمن پانزده ریال - ...ریال - روغن یکمن یکصد و پنجاه ریال - کشک سی ریال -
... قیر سی ریال - ماست ده ریال - خربزه و هندوانه شش ریال - ... از هشت ریال - سیب
زمینی دوازده ریال - لوبیا چهارده ریال - نخود یکمن ۱۸ ریال - پسته بیست و چهار ریال -
و ... - کره یکمن یکصد و بیست و پنج ریال - انگور نه ریال - سیگار بیست دانه ... ریال -
کبریت دانه ده شاهی - بیست ریال و یازده ریال، سال یکهزار و سیصد و بیست و یک این چند
خط قلمی گردید. دنیا فانی در کل اعتماد نیست این چند کلمه برسم یادبود جهت دوست آقای
رضاخان خدابنده قلمی گردید. کاتب ابوالقاسم ارجمند^۱ بتاریخ ۱۳۲۱

تصویر ۲۹

۱ ابوالقاسم ارجمند حقیقی آشتیانی (متولد ۱۲۹۲ فوت ۱۳۴۰) فرزند میرزا اسد الله سرشته دار، فرزند میرزا حسین مستوفی، موسیقی دان و معلم مدارس آشتیان که ساز تخصصی او ویلون بود و اولین کلاس موسیقی را در دهه ۱۳۲۰ در آشتیان دایر نمود (عبدلی آشتیانی، ۱۳۹۹: ۴۳۱).

زیرنویس تصویر ۲۹

بسم الله الرحمن الرحيم

آیه الكرسي ...

(حرره اقل فضل الله معماري)

چوب نوشته خانه عباس آقا تیموری واقع در محله بازار

بنای این خانه مربوط به دوره پهلوی دوم می‌باشد که در دو طبقه با خشت خام، سنگ، آجر و ملات گل ساخته شده و معمار آن مرحوم استاد ابوالفضل آزاد آشتیانی است. طبقه پائین یا زیر زمین با طاق ضربی از خشت خام و طبقه دوم با آجر جهت نما و خشت در بنا مورد استفاده قرار گرفته و پوشش آن چوب و جوشن است. این خانه تنها یک چوب نوشته دارد (تصویر ۳۰) که توسط میرزا فضل الله معماري تحریر شده و در آن، آیه الكرسي با خط ثلث نگارش شده است.

تصویر ۳۰

زیرنویس تصویر ۳۰

بسم الله الرحمن الرحيم

آیه الكرسي ...

(حرره اقل فضل الله معماری)

نتیجه گیری

چوب یکی از بهترین و سودمندترین مواد خام در طبیعت است که در پیشرفت ساخت و ساز و گسترش مدنیت تاثیر بسزایی داشته و بعنوان یکی از قدیمی‌ترین مصالح ساختمانی موجود در طبیعت و منبعی قابل تجدید همواره مورد استفاده بشر بوده است.

در نتیجه گیری و تحلیل نهایی، تبیین یا علت چرایی چوب نوشته‌های سقف منازل آشتیان را می‌توان بصورت زیر توضیح داد:

- یکی از دلایلی عمده کار فرهنگی و کتابت روی چوب به خاطر قابلیت‌های چوب است که همواره مورد توجه انسان‌ها بوده است.

- یکی از عمده‌ترین دلایل نگارش چوب نوشته سقفی قابلیت چوب در صیقل و پرداخت آن جهت نوشتن و توانایی کاتب در تحریر انواع خطوط و حتی نقوش بر روی آن است که مانند سطح کاغذ می‌تواند به هنرمند و راوی، ایده‌های مختلف نوشتاری و تصویر گری را القا کند.

- چوب‌های جوشن به علت در دسترس نبودن و جایگاه خود در پوشش سقف که کار کرد حقیقی آنها است، طبیعی‌ترین جایگاه را در اصل بنا دارند اما در دیوار نویسی و سایر نقاط دیگر ساختمان بعلمت تغییر و تحولات در رنگ آمیزی و حتی دوباره اندود کاری در معرض نابودی و حک و اصلاح قرار می‌گیرند. بدین علت، ماندگاری چوب نوشته‌ها می‌تواند تا فروریزی کل بنا تداوم داشته باشد و از این منظر، بهترین جا برای ثبت وقایع، سقف خانه است.

- چوب نوشته‌ها اسناد مکتوبی هستند که از دل جامعه توسط مردم معمولی تولید و ماندگار شده‌اند. آنها از منظر خود، به خودشان، زندگی و فرهنگ جامعه می‌نگریستند و برای ثبت و ماندگار نمودن وقایع زندگی و فرهنگ بدین کار مبادرت می‌کردند. مردمان، وقایع مهم در روابط اجتماعی و سیاسی موجود در جامعه خود را درک نموده، جهت ماندگاری تاریخی آنها در کنار اسناد مکتوب، از دم دست‌ترین ماده موجود که توانایی انتقال مطالب برای آیندگان

را داشته باشد نیز استفاده می‌نمودند تا در مطمئن‌ترین و محفوظ‌ترین جای ممکن که همان سقف خانه‌ها باشد ثبت گردند که این خود نشان از هو شمندی و آینده نگری آنان دارد. همچنین چوب نوشته‌ها نشان از ارزش سواد، نوشتن، یادگیری و گسترش دانش در نزد آنها دارند که یکی از آنها دانش نوشتن است. این مردم از هر آنچه در دست داشتند برای ثبت و ضبط استفاده نمودند و نوشتن را علاوه بر گزارش تاریخی به عنوان هنر و زیبایی با ساده‌ترین روش به خدمت خویش درآوردند. در نهایت، مهمترین ویژگی مذهبی، فرهنگی و طبیعی در خانه‌ها و بناهای آشتیان درون‌گرا بودن آنها است. در بررسی این خانه‌ها متوجه شدیم که هیچیک از این خانه‌ها بر دیگری مشرف نیست؛ به عبارت دیگر، داخل خانه و بخصوص حیاط، برای همسایگان قابل دید نمی باشد. این خانه‌ها در شیب طبیعی قرار گرفته، همگی محصوراند که نشان از بافت فرهنگی و مذهبی موجود دارد. پوشیده بودن و از دید نامحرم دور ماندن و همچنین راحتی اهل خانه، مهم‌ترین سنت فرهنگی موجود در جامعه بوده است که سازندگان بناها آن را بدقت لحاظ می‌کردند. این عناصر مهم در ساخت تمام خانه‌های قدیمی آشتیان قابل مشاهده است. در نهایت، با مشاهده نام مالک، بانی خانه و تاریخ ساخت بنا بر چوب نوشته، نوعی حس ماندگاری نام صاحب خانه از پدر به پسر به عنوان میراث خانوادگی در طی زمان نیز تداعی می‌شود که خود به عنوان شناسنامه محلّیت فرد و جایگاه و مراتب اجتماعی صاحب خانه برای نسل بعدی به یادگار گذاشته شده است. هدف نهایی این پژوهش نشان دادن گوشه‌ای از فرهنگ غنی، کهن و ماندگار این کشور است که در این جغرافیای محدود، همواره ماندگار و پا برجا می‌باشد.

منابع

- ارمغان. مریم، گرجی مهلبانی. یوسف (۱۳۹۰). ارزش‌های معماری بومی ایرانی در رابطه با رویکرد معماری پایدار. مسکن و محیط روستا. شماره ۱۲۶.
- امیر شاهی. منوچهر (۱۳۸۶). مبانی مدیریت اسناد. تهران: موسسه عالی آموزش و پژوهش مدیریت و برنامه ریزی.
- حاجی ابراهیم زرگر. اکبر (۱۳۷۶). ویژگی‌های عام معماری روستایی ایران. صغه. شماره ۲۵.
- سحاب. غلامرضا (۱۳۹۳). سالنامه آشتیان. تهران: دنیای جغرافیای سحاب.
- عبدلی آشتیانی. اسدالله (۱۳۹۹). تاریخ و فرهنگ آشتیان. جلد ۱. نشر سفیر اردهال.
- علامه حائری. علی (۱۳۱۸). بایگانی اسناد و مدارک اداری و روش تلفیق علمی. تهران: بی نا.
- قائم مقامی. جهانگیر (۱۳۵۰). مقدمه‌ای بر شناخت اسناد تاریخی. تهران: انجمن آثار ملی.
- محدثی. جواد (۱۳۸۶). فرهنگ غدیر. قم: معرفت.
- ویسه. سهراب، خدابنده. ناهید، حکاکی فر. حمید رضا، طهماسبی. فرهنگ (۱۳۸۸). ارائه روش‌های مناسب در استفاده از مصالح بوم آور. فصلنامه مسکن و محیط روستا. دوره ۲۸. شماره ۱۲۶.